

جریان شناسی فکری امامیه

در دوران فترت

(میانه مدرسه کوفه و بغداد)

سید اکبر موسوی تنیانی

جریان‌شناسی فکری امامیه در دوران فترت

(میانه مدرسه کوفه و بغداد)

سید اکبر موسوی تینیانی

تهیه: پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام / ۱۷

ویراستار: طلحه ربانی

صفحه آرا: محمد حسینی

مؤسسه انتشاراتی دارالحدیث

ناشر: سازمان چاپ و نشر دارالحدیث

چاپ اول / ۱۳۹۸

چاپخانه: دارالحدیث

شمارگان: ۵۰۰

قیمت: ۵۸۰۰۰ تومان

دفتر مرکزی: قم، میدان شهدا، خیابان معلم، پلاک ۱۲۵، تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۲۳ / فاکس:

۳۷۱۸۵ / ۴۴۶۸ / ص.پ ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۷۱

نمایشگاه دائمی علوم حدیث (قم، خیابان معلم) تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۷۴۰۵۴۵ / فروشگاه شماره «۲»

(قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف پلاک ۲۹) تلفن: ۰۲۵ - ۳۷۸۴۲۳۰۹ /

۰۲۵ - ۳۷۸۴۲۳۱۰

فروشگاه شماره «۳» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی علیه‌السلام درب شرقی ۷) تلفن:

۰۲۱ - ۵۵۹۵۲۸۶۲

فروشگاه شماره «۴» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی علیه‌السلام درب جنوبی) تلفن:

۰۲۱ - ۵۱۲۲۴۴۹۳

<http://darolhadith.ir>

darolhadith.20@gmail.com

ISBN: 978 - 622 - 207 - 078 - 6

<http://shop.darolhadith.ir>

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است.

۹ 786222 078078

فهرست مطالب

۱۳	سخن پزوهشگده
۱۷	پیش گفتار
۲۵	فصل اول: جریان‌شناسی فکری امامیه در بغداد
۲۵	درآمد
۲۶	نگاهی گذرا به جریان‌های فکری و فرهنگی بغداد در سده‌های سوم و چهارم
۲۶	جریان‌های فکری غیر شیعی بغداد
۲۶	معتزله
۲۸	اهل حدیث و حنابله
۳۰	مرجنه
۳۱	تصوف
۳۳	فلسفه ورزان
۳۵	امامیه در بغداد
۳۵	وضعیت اجتماعی امامیه در بغداد
۴۰	خاندان‌های متنفذ سیاسی امامیه در بغداد
۴۱	آل خزاعی

- ۴۳..... آل یقطین
- ۴۴..... آل نوبخت
- ۴۶..... آل بسطام
- ۴۷..... آل فرات
- ۵۰..... آل قاسم بن عبیدالله
- ۵۲..... جریان‌های فکری امامیه در بغداد
- ۵۲..... جریان فکری هشام بن حکم در بغداد
- ۵۳..... فعالیت‌های کلامی یونس بن عبدالرحمان
- ۵۷..... متکلمان آل یقطین و دیگر شاگردان یونس
- ۶۳..... خط فقهی-اجتهادی یونس بن عبدالرحمان
- ۶۷..... دیگر شاگردان متکلم هشام بن حکم
- ۷۳..... پیروان غیر امامی هشام بن حکم
- ۷۷..... ابوهاشم جعفری
- ۸۱..... امتداد جریان کلامی هشام (از نیمه سده سوم تا نیمه سده چهارم)
- ۸۳..... مخالفان جریان فکری هشام بن حکم و یونس
- ۸۶..... جریان اعتزال‌گرایی امامیه در بغداد
- ۸۶..... پیشینه اعتزال‌گرایی در میان امامیه
- ۹۲..... نوبختیان آغازگر همراهی با معتزله در بغداد
- ۹۷..... شاگردان اعتزال‌گرایی نوبختیان
- ۱۰۲..... سایر اعتزال‌گرایان امامی در بغداد
- ۱۰۴..... جریان حدیثی امامیه در بغداد
- ۱۰۴..... جریان حدیثی امامیه بغداد در دوران حضور (بغداد اول)
- ۱۰۴..... مهاجرت کوفیان به بغداد
- ۱۰۷..... شکل‌گیری کانون حدیثی امامیه در بغداد (عصر حضور)
- ۱۱۶..... آثار و تولیدات حدیثی امامیه در بغداد (در دوره حضور)

۱۱۸.....	خاندان‌های حدیثی امامیه در بغداد (در دوره حضور)
۱۲۱.....	افول جریان حدیثی بغداد (در دوره حضور)
۱۲۳.....	جریان حدیثی امامیه بغداد در عصر غیبت صغرا (بغداد دوم)
۱۲۳.....	تعامل جریان حدیثی بغداد با مرکز حدیثی کوفه
۱۲۹.....	تعامل جریان حدیثی بغداد با مدرسه حدیثی قم
۱۳۷.....	ارتباط جریان حدیثی بغداد با سایر مراکز امامی نشین
۱۳۹.....	طیف‌شناسی محدثان امامیه در بغداد
۱۳۹.....	طیف محدثان اصیل
۱۴۱.....	طیف محدثان مطرود
۱۴۵.....	طیف محدثان مرتبط با اهل سنت
۱۴۹.....	طیف محدثان متهم به غلو و غالیان
۱۵۱.....	طیف محدثان واقفی
۱۵۲.....	مجالس حدیثی امامیه در بغداد
۱۵۴.....	کتاب‌ها و آثار حدیثی تولید شده در بغداد
۱۵۷.....	ارتباط متکلمان امامی با جریان حدیثی امامیه در بغداد
۱۵۹.....	تحلیل و جمع‌بندی

فصل دوم: جریان‌شناسی فکری امامیه در بصره ۱۶۷

۱۶۷.....	درآمد
۱۶۸.....	وضعیت فکری، فرهنگی و اجتماعی بصره در یک نگاه
۱۶۸.....	مذاهب کلامی و جریان‌های فکری غیر شیعی در بصره
۱۶۸.....	معتزله
۱۷۰.....	مرجئه
۱۷۱.....	خوارج
۱۷۲.....	اهل حدیث

- زنادقه ۱۷۳
- عثمانی‌گری در بصره و دشمنی آنان با اهل بیت علیهم‌السلام ۱۷۴
- وضعیت شیعیان در بصره ۱۷۶
- خاندان‌های علمی و اجتماعی و سیاسی شیعه در بصره ۱۷۸
- خاندان آل نوفل ۱۷۸
- خاندان آل مهزَم ۱۸۱
- خاندان بنی‌عَم ۱۸۱
- خاندان آل کرخی ۱۸۳
- آل ابی‌البغل ۱۸۴
- خاندان ابن دأب ۱۸۵
- جریان‌های فکری امامیه در بصره ۱۸۷
- جریان فکری هشام‌بن حکم ۱۸۷
- مهاجرت شاگردان هشام‌بن حکم به بصره ۱۸۸
- حضور محمدبن سلیمان نوفلی در بصره ۱۸۸
- حضور و فعالیت علی‌بن اسماعیل میثمی در بصره ۱۹۴
- احتمال بازگشت دوباره میثمی به بغداد ۱۹۸
- شبهه جدایی میثمی از خط فکری هشام‌بن حکم ۱۹۸
- شبهه درگیری میثمی با یونس‌بن عبدالرحمان ۱۹۹
- حضور و فعالیت حکم‌بن هشام‌بن حکم در بصره ۲۰۰
- دلیل مهاجرت شاگردان هشام‌بن حکم از بغداد ۲۰۱
- چرایی عدم بازگشت شاگردان هشام به کوفه ۲۰۵
- ابوعثمان مازنی ادامه دهنده خط هشام‌بن حکم در بصره ۲۰۸
- پیروان یونس‌بن عبدالرحمان در بصره ۲۱۱
- مخالفان جریان فکری هشام‌بن حکم در بصره و نواحی آن ۲۱۴
- متمایل شدن هشام‌گرایان بصری به معتزله ۲۱۸

جریان متکلمان امامی مرتبط با معتزله در عسکر مکرّم	۲۲۰
تاریخچه مرکز علمی عسکر مکرّم	۲۲۰
حضور شیعیان و فعالیت جریان کلامی امامیه در عسکر مکرّم	۲۲۵
تأثیرات متقابل امامیه و معتزله عسکر مکرّم	۲۳۷
جریان حدیثی امامیه در بصره	۲۴۳
پیشینه جریان حدیثی امامیه در بصره	۲۴۳
مهاجرت اصحاب کوفی به بصره و فعالیت‌های حدیثی آنان	۲۴۹
حضور امامان کاظم <small>علیه السلام</small> و رضا <small>علیه السلام</small> در بصره و ارتباط جریان حدیثی با آنان	۲۵۵
فعالیت جریان حدیثی امامیه بصره (از اواخر سده دوم تا نیمه سده سوم)	۲۵۶
تداوم جریان حدیثی امامیه بصره در سده چهارم	۲۶۳
تعامل جریان حدیثی بصره با دیگر مراکز حدیثی امامیه	۲۶۷
جریان فکری متهمان به غلو و مدعیان منحرف در بصره	۲۷۰
پیشینه جریان متهمان به غلو و غالیان در بصره	۲۷۰
فعالیت متهمان به غلو در بصره	۲۷۱
حضور مدعیان منحرف و غالی در بصره	۲۸۴
جریان تاریخ‌نگاران امامی بصره	۲۸۶
مروری بر مکتب تاریخ‌نگاری بصره	۲۸۶
نقش تاریخ در مجادلات سیاسی و کلامی	۲۸۸
کتمان واقعیات تاریخی	۲۹۱
تاریخ‌سازی و تحریف تاریخ	۲۹۳
انکار واقعیات تاریخی	۲۹۶
توجه و تأویل مباحث تاریخی	۲۹۷
تضعیف برخی گزارش‌های تاریخی	۲۹۸
تحقیر و توهین و طرد راویان گزارش‌های تاریخی	۲۹۹
اهمیت تاریخ‌نگاری نزد شیعیان	۳۰۱

- الف. به دلیل دشمنی با اهل بیت علیهم‌السلام ۳۰۲
- ب. به دلیل مخالفت با شیعیان ۳۰۴
- ج. به دلیل تقدیس برخی خلفا ۳۰۶
- تاریخ‌نگاران امامی بصره و نقش آنان در نشر اخبار چالش‌برانگیز تاریخی-کلامی ۳۰۸
- شوکر بصری ۳۰۹
- ابان بن عثمان بجلی (م. ح ۱۸۰ق) ۳۱۰
- ابوالولید ضبّی بصری (م. ۲۲۲ق) ۳۱۲
- ابوالحسن نوفلی (م. بعد ۲۵۰ق) ۳۱۴
- محمد بن زکریا غلابی (م. ۲۹۸ق) ۳۱۶
- عبدالعزیز جلودی (م. ۳۳۲ق) ۳۱۹
- ابوبشر عمی بصری (م. بعد ۳۵۰ق) ۳۲۱
- ابن وهبان دُیّلی بصری (زنده ۳۶۰ق) ۳۲۳
- امتداد جریان تاریخ‌نگاری امامیه بصره در بغداد ۳۲۵
- تأثیر‌پذیری مورخان اهل سنت از تاریخ‌نگاران امامی بصره ۳۲۸
- جریان شعرا و ادبای بصره ۳۳۲
- نگاهی به وضعیت شعر و ادب در بصره ۳۳۲
- نقش شعر در باورهای اعتقادی و درگیری‌های مذهبی ۳۳۴
- جایگاه بیان منظوم نزد ائمه علیهم‌السلام و اصحاب امامیه ۳۳۹
- جریان شعرای امامیه در بصره و نقش آنان در دفاع و ترویج باورهای شیعی ۳۴۳
- اشجع سلمی بصری ۳۴۵
- ابونواس بصری ۳۴۷
- عائشی بصری ۳۵۱
- ابوجعفر حمیری بصری ۳۵۳
- ابوقلابه جرمی ۳۵۴
- ابوهفّان مهزومی بصری (م. ۲۵۷ق) ۳۵۵

۳۵۶.....	ابوالعیناء بصری
۳۵۸.....	مُفَجَّع بصری (م۳۲۷ق)
۳۵۹.....	ابن حماد بصری
۳۶۰.....	تحلیل و جمع‌بندی
۳۶۷.....	فصل سوم: جریان‌شناسی فکری امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
۳۶۷.....	درآمد
۳۶۸.....	نگاهی به حضور جریان‌های فکری و فرهنگی خراسان و ماوراءالنهر
۳۶۸.....	جریان‌های فکری- فرهنگی غیر شیعی
۳۶۸.....	معتزله
۳۷۰.....	جهمیه
۳۷۱.....	مرجئه
۳۷۱.....	خوارج
۳۷۳.....	اهل حدیث
۳۷۴.....	کرامیه
۳۷۵.....	تصوف
۳۷۶.....	تاریخچه‌ای از حضور امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
۳۸۰.....	جریان‌های فکری امامیه در خراسان و ماوراءالنهر
۳۸۰.....	جریان فکری هشام‌بن حکم و یونس‌بن عبدالرحمان
۳۸۰.....	پیروان کلامی هشام‌بن حکم و یونس‌بن عبدالرحمان
۳۸۱.....	ابن حماد مروزی
۳۸۳.....	فضل‌بن شاذان نیشابوری
۳۹۴.....	پیروان فقهی یونس‌بن عبدالرحمان
۳۹۸.....	جریان متکلمان اعتزال‌گرا
۴۰۳.....	جریان حدیثی خراسان و ماوراءالنهر

۴۰۹	جریان متهمان به غلو.....
۴۱۳	گروه‌های ناشناخته.....
۴۱۴	گروه علمای مستبصر.....
۴۱۴	ابن‌کلثوم مروزی.....
۴۱۵	ابویحیی جرجانی.....
۴۱۶	تاج‌العلماء نیشابوری (م.۳۳۵ق).....
۴۱۶	گروه متکلمان منفرد.....
۴۱۶	ابن اشکیب مروزی.....
۴۱۸	ابوسلمه شاشی.....
۴۱۸	تحلیل و جمع‌بندی.....
۴۲۰	نتیجه.....
۴۳۱	کتاب‌نامه
۴۶۱	نمایه اعلام

سخن پژوهشکده

شیعه امامیه در پرتو معارف اهل بیت علیهم السلام پیشینه‌ای پرافتخار در پاسداری از دستاوردهای پیامبر صلی الله علیه و آله و اسلام ناب محمدی از خود بر جای گذاشته است. اکنون که دوره‌بازیبی هویت‌های دینی و خیزش‌های مذهبی و معنوی می‌باشد. شیعه امامیه در مقایسه با دیگران، نمودی چشمگیر داشته و در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی بر محیط پیرامونی خود بسیار تأثیرگذار و نقش‌آفرین بوده است. می‌دانیم که این تأثیرگذاری در نظر دیگران پنهان نمانده و آنان را به جست‌وجو و تحقیق پیرامون مذهب شیعه - به‌ویژه امامیه - واداشته است.

با نگاهی گذرا به خوبی درمی‌یابیم که هویت فکری امامیه حجم انبوهی از تحقیقات را به خود اختصاص داده است. ناگفته نماند که در اغلب این پژوهش‌ها سعی شده است با ارائه‌انگاره‌ای نادرست و سرگذشتی نامبارک از امامیه، تصویر تابناک مکتب تشیع را وابسته و تاریک نشان دهند. دانسته است که دشمنان تشیع همواره و در طول تاریخ ناجوانمردانه و غیرمنصفانه و با بی‌رحمی هر چه بیشتر علاوه کوشیده‌اند حقایق و واقعیت‌های تاریخی را پنهان ساخته و یا وارونه جلوه دهند. آنان که با حمایت سیاستمداران جاه طلب و بی‌رحم، علاوه بر سرکوبی مخالفان، آزادانه اندیشه و افکار خود را در جامعه منتشر می‌ساختند. در نهایت نسخه‌ای نوین و تحریف‌شده‌ای از تاریخ اسلام و مسلمین ارائه دادند که امروزه آثار

شوم آن در قالب تکفیر و افراطی‌گری، انسانیت را مورد هدف گرفته است. البته، این تاریک‌اندیشی و نگاه نامیمون چنان در جامعه اسلامی سیطره پیدا کرد که آثار و مصادر نخستین تاریخی و فرقه‌نگاری را سراسر زیر نفوذ خود گرفت و امروزه بیگانگان کنجکاو و ناآگاه و آگاهان مغرض با تکیه به این منابع، به معرفی تاریخ اسلام و تشیع می‌پردازند که تصحیح نگاه آنان به سادگی امکان‌پذیر نیست.

باید افزود که در دهه‌های اخیر فرصتی برای شیعیان فراهم آمده است که ضمن معرفی هویت خویش، مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را از مهجوریت به در آورده و زمینه‌آشنایی و راهیابی بسیاری را به آموزه‌های اسلام اصیل فراهم سازند. عقب‌ماندگی تاریخی جامعه شیعه به دلایل بیرونی و داخلی، کار ما را در تدارک این صحنه و بازنمایی نوآمد و بی‌پیرایه از فرهنگ و هویت خویش دشوار کرده است. بدین خاطر باید موضوعات و مسائل مختلفی را به صحنه بحث آورد و بایسته‌های زیادی را به دست پژوهش و نقد و بررسی سپرد. این امر به خاطر حجم انبوهی از موضوعات و امکانات اندک، نیازمند راهکارهای دقیق و جامع است که با اهتمام و پشتیبانی مؤسسات و پژوهشگران پرتلاش امکان‌پذیر است.

پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام دقیقاً بر مبنای این نگاه و تحلیل شکل گرفت تا غبار غفلت و تعافل را از چهره اندیشه تشیع زدوده و آموزه‌های گرانسنگ قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام را به دور از پرده پندار مخالفان و فراتر از دست‌اندازی ناآگاهان معرفی کند. در این خصوص، «گروه تاریخ کلام» برنامه خود را بر ریشه‌یابی هویت فکری و تاریخی اندیشه کلامی امامیه متمرکز کرد و با پی‌ریزی کلان‌پروژه «تاریخ کلام امامیه» بار سنگین پژوهش در این فضای کمتر شناخته شده را بر دوش گرفت. در همین راستا کتاب پیش‌رو در تلاش است ضمن معرفی یکی از مهم‌ترین دروه‌های تاریخ کلام امامیه یعنی از افول مدرسه کلامی کوفه تا شکل‌گیری مدرسه کلامی بغداد، با شناسایی جریان‌های فکری و شخصیت‌های نقش‌آفرین در این دوره و نقش‌آفرینی آنها در کلام امامیه را تحلیل و بررسی نماید.

بی‌سپاسی است اگر از کسانی که در این مسیر ما را با لطف خود نواخته‌اند و ما را رهین منت خویش ساخته‌اند، قدردانی نکنیم. پیش از همه باید از حضرت آیه‌الله ری‌شهری «رئیس مؤسسه دارالحدیث و پژوهشگاه قرآن و حدیث» که بردبارانه و گشاده‌دل همه امکانات لازم را برای شکل‌گیری این برنامه پژوهشی فراهم آوردند، تشکر کنم و نیز قائم مقام پژوهشگاه جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر رضا برنجکار و مدیران و همکاران ارجمندشان را سپاس می‌گویم که مساعدت‌های بی‌دریغ ایشان همواره توشه راه پرفراز و نشیب‌مان بوده است. و سرانجام تلاش مدیران و محققان گرانبمایه‌ای را قدر می‌گذاریم که همت و مهارت آنان، دست‌مایه اصلی این پژوهشکده برای دست‌یابی به اهداف خطیر و افق‌های بلند آینده است و در این میان به ویژه از حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی - معاونت پژوهشکده - یاد می‌کنم که خستگی‌ناپذیر در سامان بخشیدن به کلیه فعالیت‌ها یار و مددکاری وفادار و پرسوز است. همچنین برای محقق پرتلاش جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر سید اکبر موسوی تینیانی که با همت خویش این اثر را پیش روی ما نهاد، آرزوی توفیق و پیشرفت فزون‌تر دارم.

این همه توفیقات را تنها به لطف حضرت حق تعالی می‌دانیم و بر این نعمت، سرسپاس و ستایش بر آستان جلال او می‌ساییم و سایه عنایت مولایمان حضرت ولی عصر (عج) را بزرگترین سرمایه برای به انجام رساندن رسالت بزرگ پاسداری از معارف مکتب وحی می‌شماریم.

محمدتقی سبحانی

رئیس پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم‌السلام

پیش‌گفتار

در شهر کوفه به عنوان اصلی‌ترین پایگاه تشیع، در سدهٔ دوم هجری، تعالیم و اندیشه امامیه توسط اصحاب ائمه علیهم‌السلام تبیین و گسترش می‌یافت. با تلاش‌های اینان، مدرسهٔ فکری امامیه در کوفه شکل گرفت. این دوره یکی از دوره‌های طلایی و از نقاط عطف در تاریخ تفکر امامیه به شمار می‌رود. در مدرسهٔ کوفه به دلیل تبادل افکار، جریان‌های گوناگونی با نگره‌های مختلف فکری سر برآوردند و هر یک از آنها با دیدگاه خاص خود به نظریه‌پردازی و تبیین عقاید امامیه دست یازیدند. جریان‌های مقتدر فکری همچون جریان متکلمان و در رأس آنها جریان هشام بن حکم و نیز جریان محدث - متکلمان، محدثان، جریان متهمان به غلو و مقصره در مدرسهٔ کوفه بسیار نقش آفرین بودند. در نیمهٔ دوم قرن دوم بر اثر عوامل بیرونی مانند فشارهای سیاسی و نیز برخی عوامل درونی، به تدریج مدرسهٔ کلامی کوفه به افول گرایید و رونق پیشین خویش را از دست داد، و میراث فکری کوفه به سایر مراکز امامی‌نشین، به ویژه دو مرکز مهم بغداد و قم انتقال یافت. به همین ترتیب این جریان‌ها با فراز و نشیب در سایر حوزه‌های امامی‌نشین ادامهٔ حیات دادند.

از اواسط قرن سوم، در کنار این جریان‌های کهن و ریشه‌دار، جریان‌های جدیدی نیز در امامیه پدیدار شدند. این جریان‌های نوظهور با بهره‌گیری از میراث کلامی گذشته و نیز با تعامل سایر گروه‌های فکری مانند معتزله، به ارائهٔ نظام‌های

جدید کلامی پرداختند. این فرآیند تا زمان ظهور شیخ مفید در بغداد و تأسیس نظام کلامی جامع شیعی در نیمهٔ دوم سدهٔ چهارم ادامه یافت. دوران یاد شده را باید دورهٔ فترت و انزوای مدرسهٔ کلامی امامیه دانست. اگرچه مطالعاتی که دربارهٔ تحولات و تطورات کلامی امامیه ارائه شده است، بسیاری از ابهامات تاریخ تفکر امامیه را که در طول سده‌های متمادی توجهی به آن نمی‌شد، تا حد زیادی برطرف کرده‌اند، اما یک قطعه از تاریخ کلام امامیه هیچ‌گاه از اقبال خوبی برخوردار نبوده و همواره به راحتی از کنار آن عبور شده است.

خلأ پژوهشی مربوط به حدود سال‌های ۱۸۰ ق، مصادف با افول کلام امامیه در مدرسهٔ کوفه، تا حدود ۳۶۰ قمری، مصادف با شکل‌گیری مدرسهٔ بغداد، موجب بدگمانی‌های زیادی دربارهٔ کلام امامیه شده است، تا جایی که برخی استدلال کلام امامیه را در این دوره زیر سؤال برده‌اند. البته رسالت این اثر پژوهشی فراتر از پاسخ به این پرسش است که آیا اساساً متکلمانی از امامیه در این دوره حضور داشته‌اند یا نه؛ زیرا پیش از این در پژوهشی دیگر، فهرست مفصلی از بیش از صد متکلم ناشناخته در این دوره را فراهم آورده‌ام که خود به تنهایی پاسخ بسیاری از این ابهامات را می‌دهد. اما هنوز مناسبات موجود بین این متکلمان، جریان‌هایی که به آنها دل بسته بودند و ارتباطات درونی و بیرونی این جریان‌ها با یکدیگر، در حاله‌ای از ابهام باقی مانده است.

در این پژوهش به بررسی و تبیین چگونگی امتداد جریان‌های مدرسهٔ کوفه و همچنین نحوهٔ شکل‌گیری جریان‌های نوظهور و در نهایت ارتباطات و تعاملات این جریان‌ها با یکدیگر، در سه حوزهٔ اصلی بغداد، بصره و خراسان - ماوراء النهر تا دورهٔ شکل‌گیری کلام امامیه (حدود ۳۶۰ ق) در مدرسهٔ بغداد با محوریت شیخ مفید پرداخته شده است.

گرچه پرسش‌های فرعی این نوشتار در سطحی ساده سازی شده، تنها به وجود جریان‌های کلامی در سه منطقهٔ جغرافیایی بزرگ آن دوره اشاره می‌کند، اما در پسِ

این پرسش‌های به ظاهر ساده، دغدغه‌های چندی نهفته است که از مدت‌ها پیش - حتی قبل از شروع به کار در خصوص متکلمان ناشناخته - مرا به خود مشغول داشته بود: این پرسش تاریخی که با افول مدرسه فکری کوفه در اواخر سده دوم، آیا اساساً این مدرسه فکری به طور کلی به فراموشی سپرده شد یا اینکه در طول سده‌های سوم و چهارم، در مناطق دیگر امتداد یافت؟ همچنین در صورت وجود چنین امتدادی، آیا آن‌گونه که ابوالحسن اشعری اشاره کرده است، می‌توان جریان‌های نوظهوری را شناسایی کرد که در داد و ستد فکری و تعامل با نمایندگان جریان‌های قبلی بوده‌اند؟ در این صورت چگونه می‌توان پی‌جوی تأثیرات تاریخی این جریان‌ها در پیدایش مدرسه کلامی بغداد با محوریت شیخ مفید شد؟

این اثر می‌تواند با پاسخ به این پرسش‌ها، تکمیل‌کننده آثاری باشد که در حوزه مدرسه کوفه، قم و بغداد، در دوره‌های نخستین و دوره‌های میانه در دهه‌های اخیر انجام شده‌اند. زیرا این دوره تاریخی از کلام امامیه، آشکارا مورد غفلت قرار گرفته است. به دلیل گستردگی زیاد مدرسه قم و کوفه که کاری مفصل و جداگانه می‌طلبند و این امر خارج از توان این نوشتار است، در این پژوهش به سراغ قم و کوفه نرفتیم و به مناطق اصلی دیگر، یعنی بغداد، بصره و منطقه خراسان-ماوراءالنهر بسنده کردیم. از مناطق امامی‌نشین دیگر نیز به این دلیل که هرگز از این جهت اهمیت چندانی نداشتند، چشم پوشیدیم. اما به هر ترتیب هیچ یک از این بی‌توجهی‌ها چیزی از ارزش و اهمیت کار درباره این دوره تاریخی کم نمی‌کند.

در پژوهش پیش رو تنها به جریان‌های فکری امامیه پرداخته‌ایم و از جریان‌شناسی فرقه‌های شیعی دیگر همچون کیسانیه، زیدیه و اسماعیلیه پرهیز کرده‌ایم. البته در برخی موارد، از تعامل‌های برخی فرقه‌های شیعی مانند واقفیه که با امامیه اشتراک نظر فراوان و میراث مشترک داشته‌اند، در حد محدود سخن به میان آمده است. بازه زمانی این تحقیق نیز میانه مدرسه کلامی کوفه و مدرسه کلامی بغداد با محوریت شیخ مفید است که تقریباً دهه‌های پسینی سده دوم هجری تا

نیمه دوم سده چهارم هجری را در بر می‌گیرد.

قلمرو جغرافیایی این رساله نیز شامل سه منطقه بغداد، بصره و خراسان-ماوراءالنهر است. باید تأکید کرد در منطقه بغداد و بصره علاوه بر این دو شهر، از مناطق پیرامونی که در جغرافیای فرهنگی آنها قرار دارند نیز بحث شده است. همچنین در این تحقیق، پهنه جغرافیایی خراسان و ماوراءالنهر قدیم مد نظر است که خراسان بزرگ، شهرهایی همچون: نیشابور، هرات، فاریاب و بلخ را در بر می‌گرفته است و ماوراءالنهر نیز شامل شهرهایی مانند: سمرقند، بخارا، کُش و خُتل بوده است.

در باره پیشینه این اثر باید گفت که در مقطع زمانی میان مدرسه کوفه، - یعنی سال‌های حدود ۱۸۰ ق- و برآمدن مدرسه بغداد - با محوریت شیخ مفید در سال‌های حدود ۳۶۰ ق- به دلیل این رویکرد عمومی که در آن دوره، عملاً امامیه به محاق رفته بود و جایگاه متمایز و ممتاز خود را از دست داده بود، در حوزه مطالعات مربوط به جریان‌شناسی تفکر امامیه آثار پژوهشی چندانی مشاهده نمی‌شود.

کاری که فان اس در شناسایی جریان‌های فکری اسلامی و نشان دادن ارتباطات اجتماعی آنها با یکدیگر در موسوعه خود با عنوان کلام و جامعه در دو قرن اول و دوم، چاپ شده در سال ۱۹۹۹م، انجام داد، اگر به همین صورت ادامه پیدا می‌کرد و دوره‌های بعدی را نیز پوشش می‌داد، می‌توانست بخش عمده‌ای از دغدغه‌ها و سوالاتی را که این رساله به دنبال آن است، پاسخ گوید. اما متأسفانه او هرگز تصمیمی برای ادامه کارش در قرون بعدی - که مسئله رساله ما است - نگرفت. بیش از سه دهه پیش از او در سال ۱۹۶۴م، سامی نشار نیز در عین اینکه بخش دوم از کار خود را با عنوان «نشأة التشیع و تطوره» به چاپ رسانید، اما به نظر می‌رسد هرگز به وجود جریان‌هایی که بعد از افول مدرسه کلامی کوفه در مناطق دیگر ادامه حیات دادند، پی نبرد. به همین دلیل، تمام آنچه از امامیه و جریان‌های آن مد نظر

سامی‌نشار است، از پی‌گیری جریان هشام بن حکم تا اندیشه‌هایی که یونس از خود بروز داد، در چند صفحه خلاصه می‌شود. نیومن نیز در اثر خود با عنوان دوره شکل‌گیری تشیع دوازده امامی که در سال ۲۰۰۰م، به چاپ رسید، به موضوع ارتباطات حدیثی بین قم و بغداد - که خارج از قلمرو این رساله است - پرداخته، اما آن‌طور که انتظار می‌رود، جریان‌های امامی در میانه قم و بغداد را برای ما روشن ساخته است. اما محمدتقی سبحانی در آثار متعددی که به قلم خودش و یا با همکاری پژوهشگران زیر نظرش به چاپ رسیده است، استقلال کلام امامیه و جریان‌شناسی آن را تا حد زیادی روشن کرده است.

مدرسه کوفه و مدرسه بغداد، موضوع عمده مجموعه مقالات و پژوهش‌هایی است که زیر نظر و با راهنمایی او به چاپ رسیده یا در حال تألیف است. تمام آنچه به مدرسه کوفه و سرانجام‌های فکری آن مربوط می‌شود، در اثری با عنوان «مدرسه کوفه در دوران نظریه پردازی» که شامل درس‌گفتارهای وی در همین حوزه است، در حال چاپ است. این رساله در پی تکمیل بخش‌هایی از جریان‌شناسی‌های باقی مانده در میانه کوفه و بغداد است و نیز امتداد جریان‌های مدرسه فکری کوفه را آشکار می‌نماید. لازم می‌دانم بعضی از مفاهیم استفاده شده در این کار را تبیین نمایم؛ منظور ما از جریان، گروهی است که گرایش‌های فکری همگون یا یکسان دارند و نسبت به یکدیگر احساس وابستگی کرده و شبکه‌هایی ارتباطی شکل می‌دهند. جریان‌ها را عموماً افرادی به عنوان هسته مرکزی هدایت کرده و اعضای جدید را به آن متصل می‌نمایند. این گروه‌ها می‌کوشند تا نظامی از اعتقادات، ارزش‌ها، شیوه‌های رفتار و گونه‌های زندگی به دست دهند که هرچند از فرهنگ جامعه مؤلّد آن متمایز، ولی با آن مرتبط است.^۱ در پژوهش پیش رو ممکن است شخص خاصی افراد را به هسته مرکزی فرا نخواند، بلکه این فکر و اندیشه است که میان افراد قرابت ایجاد کرده

۱. در تعریف جریان نک: اقوام کرباسی، «مدرسه کلامی کوفه»، ص ۴۱.

است. همچنین مقصود ما از مفهوم امامیه، شیعیانی است که به امامت بلافصل امام علی علیه السلام و فرزندان آن حضرت اعتقاد دارند^۱ و شیعیان دوازده امامی – که به دوازده امام از امامان معصوم علیهم السلام که نخستین آنان امام علی علیه السلام و آخرین ایشان امام حجت بن الحسن علیه السلام می‌باشد اعتقاد دارند^۲ – معمولاً در اواخر سده دوم و سوم به قطعیه معروف بوده‌اند.^۳ ولی امروزه نام امامیه به طور خاص بر فرقه اثناعشریه اطلاق می‌شود.^۴

در پایان لازم می‌دانم از استاد بزرگوارم جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی سبحانی که حقی بزرگ و نقشی اصیل در رویکرد علمی حقیر داشته‌اند و آموخته‌هایم را مرهون تلاش‌ها و راهنمایی‌های مشفقانه ایشان می‌دانم، تشکر ویژه نمایم و امیدوارم خداوند او را پاداش صالحان عطا فرماید. همچنین از استاد ارجمند جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر حمیدرضا شریعتمداری که راهنمایی‌های مشفقانه و متواضعانه و دقت‌های عالمانه‌اش بسیار رهنمون بود و از دکتر امداد توران که با مشاوره‌های عالمانه و دوستانه بر ارزش این پژوهش افزودند، قدردانی می‌نمایم. از مسئولان محترم پژوهشگاه قرآن و حدیث و پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام به ویژه جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر برنجکار، جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی سبحانی و جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر اکبر اقوام کرباسی نیز به دلیل فراهم ساختن محیط مناسب تحقیق و پژوهش، بی‌نهایت سپاس‌گزارم. از دوستان فرهیخته‌ام به ویژه جناب حجت الاسلام والمسلمین امیر تقدمی و جناب دکتر حسین نعیم‌آبادی که در ساماندهی این پژوهش بنده را یاری رساندند، هم چنین از سایر دوستانم در پژوهشکده کلام اهل بیت علیهم السلام که در بهبود و تکمیل

۱. ملطی، التنبیه و الرد، ص ۱۶-۲۱.

۲. اسفراینی، التبصیر فی الدین، ص ۳۳.

۳. نوبختی، فرق الشیعة، ص ۷۹-۸۰؛ اشعری، مقالات الاسلامیین، ص ۱۷.

۴. مشکور، تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلام، ص ۱۴۷.

این اثر نکات ارزشمندی را یاد آور شدند، متشکرم.
لازم می‌دانم از جناب حجت الاسلام والمسلمین معراجی، مدیریت محترم و
دلسوز کتابخانه تخصصی علوم حدیث وابسته به دفتر حضرت آیت الله العظمی
سیستانی (مدظله العالی)، کتابدار زحمتکش آن کتابخانه و همچنین از کتابداران
کتابخانه مؤسسه دارالحدیث، به دلیل یاری و همراهی بی‌دریغ‌شان تشکر و
قدردانی نمایم.

در پایان از پدر و مادرم که زمینه‌آشنایی مرا با دانش و معارف دینی فراهم کردند
و از همسر فداکار و فرزندان دلبندم که هرگز محبت و مهربانی آنها فراموش
نخواهد شد، بی‌اندازه سپاس‌گزارم.

سید اکبر موسوی تیبانی